

HOLLAND

nummer 2

35e jaargang * 2003

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijke uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift en *Archeologische Kroniek* worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M.J.M. Damen, D. Damsma, K. Goudriaan, M. Hell, J. Hendriks, S. Langereis, H. Looijesteijn, T. de Nijs, A. Schmidt, R. van Venetië, P. Vlegels, I. van der Vlis, C. van Weele, A. Willemsen.

Kopij voor Holland, Historisch Tijdschrift en *Hollandse Studiën* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, mevr. A. Schmidt, Adelaarsweg 35h, 1021 BP Amsterdam, ariadneschmidt@xs4all.nl. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl. Publicaties ter bespreking of aankondiging in Holland gaarne zenden aan de boekenredacteur: T. de Nijs, p/a vakgroep Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: mev. K. Gils, Gouden Leeuw 820, 1103 KS Amsterdam.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172702.

Contributie: € 25,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: € 3,50, dubbele nummers € 7,-, vermeerderd met € 1,50 administratiekosten voor een enkel nummer, € 2,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, H. Looijesteijn, wenden. Wallerweg 20, 1764 HS Breezand, hlooiesteijn@zonnet.nl.

Foto omslag: Pakhuizen op Uilenburg, Amsterdam, Willem Witsen, olieverf op doek, 52 x 42 cm., SK-A-2952, Rijksmuseum Amsterdam.

ISSN 0166-2511

© 2003 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Inhoud

35e jaargang nr. 2, 2003

MANON VAN DER HEIJDEN

De kosten van het Beleg van Haarlem, 1572-1593

63

T.M. HOFMAN

Zeeuwse vastberadenheid voor een nationale synode

Reactie op Anne de Snoo, 'De val van Oldenbarnevelt', *Holland* 34 (2002), nummer 2

76

ANNEMARIEKE WILLEMSEN

'Poppe-goed en anders niet'

Speelgoed in Holland in de 16de en 17de eeuw

80

BOEKBESPREKINGEN

92

TASTBAAR VERLEDEN

CINDY VAN WEELE

Willem Arnold Witsen in Amsterdam en Dordrecht

114

Aan dit nummer werkten mee:

Manon van der Heijden (1966) studeerde Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam. Tussen 1993 en 1998 was zij werkzaam aan de faculteit der Historische en Kunst Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam en in 1998 promoveerde zij op *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700*. Vanaf 1999 is zij als onderzoeker aangesteld bij de Letterenfaculteit aan de Vrije Universiteit, afdeling economische en sociale geschiedenis. Zij werkt daar aan een boek over vroegmoderne stadsfinanciën in de Nederlanden. Correspondentieadres: Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Letteren, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, mpc.vander.heijden@let.vu.nl.

Tunis Martinus Hofman (1952) studeerde na zijn staatsexamen gymnasium theologie aan de RU Utrecht en in Apeldoorn. Medio 1983 werd hij bevestigd als predikant in Ouderkerk aan de Amstel en sinds 1992 diende hij de gemeente van Rijnsburg. De synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Zierikzee benoemde hem in 1995 tot hoogleraar in Apeldoorn. In 1997 promoveerde hij te Apeldoorn aan de Theologische Universiteit op een kerkhistorische studie getiteld *Enich Achterdenken. Spanning tussen kerk en staat in het gewest Holland tussen 1570 en 1620*, Heerenveen 1997. Correspondentieadres: Vliegerlaan 45, 7313 GW Apeldoorn.

Cindy van Weele (1961) is redacteur van *Historisch Tijdschrift Holland*. Zij studeerde Museumkunde en Kennis der Materiële Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam en is sinds 1989 werkzaam bij het Rijksmuseum Amsterdam. Correspondentieadres: Rijksmuseum, Postbus 74888, 1070 DN Amsterdam, c.van.weele@rijksmuseum.nl.

Annemarieke Willemsen (1969) is redacteur van *Holland*. Zij studeerde kunstgeschiedenis en archeologie in Nijmegen en promoveerde in 1998 op een onderzoek naar middeleeuws speelgoed in de Nederlanden. Recent verscheen van haar hand *Romeins speelgoed, Kindertijd in een wereldrijk*. Ze is als conservator Middeleeuwen werkzaam in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Correspondentieadres: Postbus 11.114, 2301 EC Leiden; a.willemsen@rmo.nl.

Omslagontwerp: Het Lab, Arnhem.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail info@verloren.nl

‘Poppe-goed en anders niet’

Speelgoed in Holland in de 16de en 17de eeuw

Een bekende cartoon van tekenaar Hein de Kort laat een toerist in Amsterdam zien – met de camera op zijn buik – die aan een politieagent vraagt ‘Hay, where can I find Rembrandt?’, waarop de Amsterdammer met zijn spreekwoordelijke gevatheid antwoordt ‘Try digging here’. Of het was wat Hein de Kort bedoelde weet ik niet, maar de Amsterdamse Dienst Archeologie deed, onder leiding van stadsarcheoloog Jan Baart, begin 1997 precies dát: ze begonnen te graven op de plaats waar de schilder ooit woonde, en waar nu museum Het Rembrandthuis is gevestigd. En ze vonden Rembrandt. Ze vonden namelijk allerlei huisraad van de schilder, waaronder schildersbenodigdheden. Ook vonden ze twee kleine miniatuur-gebruiksvoorwerpen, een kannetje en een zoutvaatje, en daarmee vonden ze de kinderen van Rembrandt, of in ieder geval vonden ze iets terug van het dagelijks leven van de kinderen die hier in de 17de eeuw hebben gewoond en gespeeld.¹

Volwassen spelen en kinderspel

Eén van de vele manieren om een mens te bestuderen is zijn bezittingen te bekijken. En één van de beste manieren om het kind in het verleden te vinden, is zijn speelgoed op te graven. Kinderspeelgoed is een categorie objecten die nauw met kinderen is verbonden, en kinderspel werd ook in de 16de en 17de eeuw gezien als het typische gedrag van een kind. Maar het is niet altijd makkelijk of zelfs mogelijk het kinderspel te onderscheiden van andere spelen, want volwassenen speelden natuurlijk ook. Opvallend veel bijdragen aan het symposium ‘Spel en spelen in de 16de en 17de eeuw’ (gehouden op de Erasmusuniversiteit Rotterdam, 1998) gingen juist over het spel van volwassenen en ook het gelijknamige themanummer van tijdschrift *De zeventiende eeuw* (jaargang 15 (1999), nummer 1) concentreert zich op volwassen spelen, met name die waarbij werd gegokt. Vele van de spelen uit het verleden zijn vooral bekend vanwege de morele bezwaren die ertegen bestonden, en die uitvoerig met pen en papier werden geuit. Dat houdt in dat vooral de slechte voorbeelden van spel goed bekend zijn.² Eén van de redenen dat van alle vormen van spelen het kinderspel misschien wel het minst bekend is, is dan ook dat er veel minder ‘ethische’ bezwaren tegen waren. Weliswaar werden ook kinderspelen wel verboden in de regelgeving, maar wie die keuren goed bestudeert, zal merken dat het hierbij vooral ging om praktische bezwaren, en niet om morele. Tekenend daarvoor is een keur uit 1557, waarin men in Haarlem, om de glas-in-loodramen te sparen, gebiedt:

‘...dat geen kinderen opte kerkhoven van eenige goodshuysen ende deser stede huysen en werpen met steenen off kooten in de glasen, noch met ballen daerin en slaen, opte boete van vijff stuvers, te verhalen opte ouders van de kinderen.’³

- 1 Dit artikel is gebaseerd op een lezing, gehouden tijdens het symposium ‘Spel en spelen in de 16de en 17de eeuw’, georganiseerd door de *Werkgroep Zeventiende Eeuw* en gehouden aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam op 27 en 28 augustus 1998.
- 2 Zie uitvoeriger: A. Willemsen, ‘Dobbelen oft eenigh ander spul spelen’ in *Madoc* 10 (1996) 2-10.
- 3 J.W.P. Drost, *Het Nederlandsch kinderspel vóór de zeventiende eeuw* (Den Haag 1914) 102.

Meer dan bij het spel van volwassenen zijn we voor de informatie over kinderspelen aangevoerd op de materiële resten van het spel. Archeologische vondsten van speelgoed zijn niet zeldzaam, maar vondsten op zich zijn niet zo interessant. Interessant is hoe met die voorwerpen werd omgegaan, met andere woorden: wat hun rol was als materiële cultuur. Hierbij wordt het begrip materiële cultuur benut als een invalshoek voor de bestudering van de mens in het verleden, met name van diens dagelijks leven. Materiële cultuur behelst altijd gebruik van voorwerpen, en naast realia is dus ook informatie uit afbeeldingen en teksten belangrijk, omdat daaruit blijkt wat met de objecten werd gedaan en welke gedachten ze bij mensen oproepen. In het onderzoek naar kinderspeelgoed⁴ worden archeologische, tekstuele en iconografische bronnen als gelijkwaardig beschouwd. Deze drie types bronnen moeten niet alleen naast elkaar en op hetzelfde niveau worden gebruikt, maar ook worden gecombineerd, omdat ze elkaar in belangrijke mate aanvullen en nuanceren. In de studie van materiële cultuur is die methode naar mijn mening de enige mogelijke manier om een compleet verhaal te krijgen.

Kinder-spel en poppe-goet

Een van de beste voorbeelden van wat de combinatie van verschillende types informatie oplevert, is het al vaker – door mij en door anderen – geciteerde⁵ gedicht ‘Kinderspel’ van Jacob Cats (1577-1660), en dan wel beschouwd in combinatie met de bijbehorende illustratie.

‘Al wie oyt siet dit kinderspel,/ Ghy sijt of man, of jonck-gesel,
Of echte wijf, of vrye maeght,/ Siet eerst of u het beelt behaeght;
En dan noch staet een weynigh stil,/ En siet eens wat’et seggen wil.’

Zo begint het lange gedicht, waarin Cats een groot aantal gangbare kinderspelletjes bespreekt, voornamelijk om er een moraal aan te kunnen geven. Het gedicht werd (opnieuw) opgenomen in zijn boek *Houwelick* dat in 1625 verscheen. Voor deze gelegenheid maakte *Experiens Sillemans* een (nieuwe) illustratie bij het gedicht, waarin de genoemde spelletjes één voor één te herkennen zijn (zie Afb. 1). De prent draagt de titel ‘*Ex nugis seria*’ [ernst uit grappige dingen] wat in betekenis overeen komt met het ‘mal dat wijsheyt leert’ in het gedicht. De prent is ondertekend met ‘*Experient. Silliman fecit*’. Het gedicht komt altijd voor in edities van *Houwelick* en de *Emblemata* van Cats, ook wel in aangepaste of ingekorte versie en soms met een andere prent erbij. Beide boeken waren zeer populair in de 17de eeuw; in het ‘Voorbericht’ bij de eerste druk van de verzamelband *Alle de Wercken, so oude als nieuwe van de Heer Jacob Cats* uit 1655 meldt de uitgever, J.J. Schipper: ‘Van ‘t Huwelyk weet ick by de vyftigh duysent gedrukt te tellen’.⁶

In deze *Alle de Wercken* is de meest uitgebreide versie van het gedicht ‘Kinderspel’ opgenomen met de oorspronkelijke illustratie van Sillemans, ‘voorstellende het Voorhout te ‘s Hage’.⁷ De prent toont dit stadsplein vol spelende kinderen. Centraal staat een stoet van als

4 Zie: A. Willemsen, *Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden* (Nijmegen 1998) en A. Willemsen, ‘Kinderspeelgoed in de Middeleeuwen. Het combineren van verschillende soorten bronnen’ in *Ex Tempore* 41 (1995) 89-102.

5 A. Willemsen, ‘Kinderspel en poppe-goet. 17de-eeuwse miniatuur-gebruiksvoorwerpen en hun functie’ in *Antiek* 28 (1994) 392-399.

6 Overgenomen uit het exemplaar van *Alle de Wercken* in het Prentenkabinet van Museum Boijmans-Van Beuningen Rotterdam. Zie ook: A.A. Sneller & B. Thijs (red.) *Jacob Cats, Huwelyk* (Amsterdam 1993) 147.

7 *Museum Catsianum, Verzameling van W.C.M. de Jonge van Ellemeet* (Utrecht 1870) 4.

Afb. 1. 'Ex nugis seria', prent van Sillemans bij het gedicht 'Kinder-spel' van Jacob Cats, 1625. Uit *Alle de Wercken*, Museum Boijmans-Van Beuningen Rotterdam. Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel.

soldaat verklede kinderen, met daarnaast op de voorgrond aan de ene zijde een groepje jongens en meisjes dat blindemannetje speelt, aan de andere kant een groepje meisjes met poppen en het bijbehorende 'poppenservies'. Om hen heen zijn allerlei spelletjes afgebeeld, als rechtstreekse visuele vertalingen van de tekst van Cats. 'De tol draeyt lustigh op de vloer,/ gegeesselt met een vinnig snoer', 'Let op het kint dat bobbels blaest', 'Let op den vlieger van papier,/ geresen tot den hemel schier' en 'Het kint dat daer een mooltjen heeft,/ siet hoe het over straete sweeft'; elk stukje van de prent is in de tekst te vinden en elke strofe is uitgebeeld. Maar de motieven van dichter en tekenaar verschillen. Waar de jongens op stelten in de prent gewoon leuk aan het spelen zijn, geeft Cats de lezer een les mee:

'De kinders die op stelten gaen,/ Syn rechte beelde van de waen:
Wy soecken meest al hoger schijn,/ Als wy in rechte waarheyt sijn.'

De stoet soldaatjes en de poppenmoeders komen in één en dezelfde strofe voor.

'Siet hoe de mensch sijn eygen aert,/ Oock in de kintsheyt openbaert!
Het meysje speelt met poppe-goet,/ Het knechtje toont een hoger moet;
Het meysje doet de wiege gaen,/ Het knechtje laet den trommel slaen;
Het meysje speelt met kleyn beslach,/ Dat tot de keucken dienen mach.'

De tekst geeft geen aanwijzingen hoe dat 'poppe-goet' eruit zag. Niettemin tekende Sillemans een grote hoeveelheid van dit poppengoed op zijn prent. Kennelijk wist hij uit zijn omgeving waarmee werd gespeeld. Een wieg staat prominent op de voorgrond en een meisje 'doet de wiege gaen' zoals Cats het schrijft. Maar het 'kleyn beslach, dat tot de keucken dienen mach' moest Sillemans zelf aanvullen. Hij tekende bordjes, kopjes, kommetjes en le-

Afb. 2. Opstelling met het boek van Cats en miniatuur-voorwerpen zoals op de prent van Sillemans, Museum Boijmans-Van Beuningen Rotterdam, voorjaar 1994. Foto: Fotografie Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel.

pels, maar ook een kooltjestang, een haal, een vergiet en een vuurklok; blijkbaar was dit allemaal gebruikelijk speelgoed in die tijd. Dat hier reële voorwerpen zijn afgebeeld, blijkt bijvoorbeeld uit de opstelling die in 1994 werd gemaakt in het Rotterdamse museum Boijmans-Van Beuningen, waarbij een exemplaar van *Alle de wercken* – met de prent van Sillemans – was gecombineerd met een groep miniatuur-objecten uit de collectie van het museum, aangevuld met vier miniatuurtjes uit een privé-collectie in Delft (Afb. 2).⁸

Dit spul, miniatuur-gebruiksvoorwerpen van aardewerk of de veelgebruikte legering van tin-lood, werd blijkens het gedicht ‘poppe-goet’ genoemd. Dit was de gangbare term voor dit kinderspeelgoed, en het was onverbrekelijk met kinderen verbonden. Dat wil overigens niet zeggen dat het alleen in combinatie met kinderen voorkomt, maar als het in de context van volwassenen voorkomt, geeft het aan dat die zich kinderachtig gedragen. Die functie van de term als gemeenplaats geeft aan hoezeer dit woord ingeburgerd was, en hoezeer verbonden met het kind. Ter moralisatie aangewend betreft het vooral de vergelijking van het aardse van de mens met het speelgoed van een kind, zoals in het embleem ‘Al ’s werelds goet is poppe-goet’ van Johan de Brune, uit zijn *Emblemata of Sinne-werck* uit 1624. De tekst luidt:

‘Al watmen hier op Aerden siet,/ Is Poppe-goed, en anders niet,
De Mensch, al wat hy daer van vint,/ Die speelter mee, gelijk een Kind.
Hy heeft het Lief een korten tijd,/ Dat hy daer naer licht van hem smijt.
Zoo is de Mensch dan, als men vindt,/ Niet tweemaels, maer altijd een Kint.’⁹

⁸ Willemsen, ‘Kinder-spel en poppe-goet’ 394-395.

⁹ Ibidem, 397.

Klein spul in grote hoeveelheden

De term 'Poppe-goet' werd oorspronkelijk gebruikt voor de miniaturen waarmee door kinderen bij het spel met de poppen wordt gespeeld, en het is de gebruikelijke term om miniaturen van reële gebruiksvoorwerpen mee aan te geven. Deze categorie beslaat het overgrote deel van de 16de- en 17de-eeuwse archeologische vondsten die als speelgoed kunnen worden geïdentificeerd. Zelfs de bijbehorende poppen worden veel minder vaak gevonden.

Het poppengoed werd in deze tijd in serieproductie gemaakt; dat van keramiek op de draaischijf en dat van tin-lood met behulp van mallen. Het ging bij de miniaturen steeds om productie op grote schaal. Zo waren er rond 1600 in Rotterdam geelgieters die, blijkens de na hun dood opgemaakte inventaris, een aantal 'poppengoedsvormen' in bezit hadden.¹⁰

Miniaturen in een tin-lood legering vormen het leeuwendeel van het 16de- en 17de-eeuwse miniatuurgoed. In Amsterdam (uit het metrotracé) en Middelburg zijn bijvoorbeeld grote concentraties van dit materiaal uit deze eeuwen naar boven gekomen, net als bij de aanleg van de Spoortunnel in Rotterdam, met name na het afvoeren van de hiervoor verzette grond, door schatgravers met metaaldetectoren. Daarbij mag worden opgemerkt dat de post-middeleeuwse archeologie in Nederland in alle opzichten een ondergeschoven kindje is. Vondsten zijn er te over, maar onderzoek ontbreekt. Tekenend daarvoor was dat er niet één archeoloog was op het genoemde congres over 'Spel en spelen in de 16de en 17de eeuw' om te spreken over bijvoorbeeld een van de prachtige 'speelse' vondstcomplexen, zoals de vondsten van speelgoed in de beerput van het huis van de Utrechtse schilder Abraham Bloemaert.

De miniaturen in tin-lood werden al in de 14de eeuw in serie met behulp van mallen gemaakt, en het 'poppe-goet' had dus in de 16de eeuw al een lange traditie, althans wat de informatie uit vondsten betreft. Toch duikt de term, naar mijn beste weten, pas in de 16de eeuw in geschrift op. Het gaat dan wel direct om een vermelding van grootschalige verkoop van poppengoed, want het woord komt voor in een stadskeur van het West-Friese Hoorn, betreffende de plaatsing van kramen tijdens de jaarmarkt:

'Insgelijcx datter gheen frueyt, appelen, noeten, coeck, rasyenen, vyghen etc., noch gheen poppegoet [Sic!], noch denghenen die met salve ofte olye staen, noch oock met roep ofte planten ofte diergelijcke dinghen, sullen op enich van den drie jaermarcten opte stedeplaetse ofte in den ommeghanck van dien moeghen staen, op pene van drie pont.'¹¹

De manier waarop de kraam met poppengoed hier voorkomt, in een opsomming tussen allerlei andere dagelijkse dingen (fruit, noten) geeft aan dat ook deze eerste schriftelijke vermelding van 'poppe-goet' een dan volstrekt courant iets weergeeft. We mogen ervan uitgaan dat het 'kleine spul', dat al sinds 1300 bestaat (en overigens ook uit Egypte, Griekenland en het Romeinse rijk bekend is)¹² al eeuwen zo heet.

Portretten van poppen

Bij poppengoed horen natuurlijk ook poppen. De allereerste afbeelding van een pop in onze streken is een portret uit 1501, dat deel uitmaakt van een serie van drie portretten van de oudste kinderen van Filips de Schone en Johanna de Waanzinnige, geschilderd door een Zuid-

¹⁰ Met dank aan Louis Sloos, die de vermeldingen vond in het Rotterdamse Gemeentearchief.

¹¹ M.S. Pols, *Westfriesche stadrechten* (Den Haag 1885) 152-153.

¹² A. Willemsen, *Romeins speelgoed. Kindertijd in een Wereldrijk* (Zutphen 2003) 93-105.

Afb. 3. Portretten uit 1501 van de kleine Karel V (links), en zijn zusjes Eleonora (midden) en Isabella (rechts). Isabella houdt een pop in haar handen. Collectie en foto: Kunsthistorisches Museum Wenen, inv.nr. 4452.

Nederlandse schilder die wordt aangeduid met de noodnaam ‘Meester van het Sint-Jorisgilde’.¹³ Afgebeeld zijn de erfprins Karel V, getooid met de keten van het Gulden Vlies, en zijn zusjes Eleonora en Isabella (Afb. 3). De kleinste, dan één jaar en drie maanden oud – het staat op de rand van het schilderij: ‘Madame Ysabiau en l’aige d’ung an & iii mois’ – heeft een heel mooie pop vast, die met de voeten op de lijst van het schilderij lijkt te staan. Isabella houdt haar met beide handen vast, heel voorzichtig, terwijl ze in haar ene hand tevens het touwtje vastheeft dat in het hoofd van de pop zit en waarschijnlijk verbonden was met de losse ledematen van hout, die beweegbaar waren. Een pop zoals deze is bekend uit 1560 in Duitsland.¹⁴ De informatie uit het schilderij en de archeologisch (of anderszins) overgeleverde fragmenten vullen elkaar letterlijk aan: het portret kleedt de houten poppen aan, terwijl de realia tonen hoe de constructie van de pop onder de kleding werkte.

Uit de 17de eeuw zijn ook bovengronds poppen overgeleverd, zoals de pop van Susanna Huygens, het dochttertje van Constantijn Huygens.¹⁵ In hun huis ‘Hofwyck’ in Voorburg bleef dit object uit het dagelijks leven van het meisje bewaard. Het is voor deze tijd een erg doorsnee pop, en ze is ook verschillende keren gerepareerd. Wat opvalt bij al deze poppen, is dat ze nauwkeurig de mode volgen van hun tijd. Poppen worden in de loop van de 16de en

¹³ Schloß Ambras, Porträtgalerie zur Geschichte Österreichs (inv. nr. Kunsthistorisches Museum Wien 4452), zie: B. van den Boogert & J. Kerkhoff, *Maria van Hongarije, Koningin tussen keizers en kunstenaars*, cat. tent. Museum Het Catharijneconvent Utrecht/Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch (Zwolle 1993) 42.

¹⁴ Hanau-Wilhelmsbad, Hessisches Puppenmuseum, geen inv. nr. bekend, zie Willemsen, *Kinder delijt* 88.

¹⁵ Ch. de Mooij & B. Kruijsen (red.), *Kinderen van alle tijden*, cat. tent. Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch (Zwolle 1997) 44 en 194.

met name in de 17de eeuw een vast attribuut van kindportretten, en ook dan valt op dat ze, net als de geportretteerde, zeer veranderlijk gekleed zijn. Dat aspect pleit ervoor dat de poppen, door meisjes vastgehouden op portretten, waarschijnlijk persoonlijk bezit waren.¹⁶ Het soort poppen dat we van afbeeldingen kennen, werd met name ter gelegenheid van feesten als verjaardagen, gekocht uit de voorraad van een speelgoedkraam. Voor het uiterlijk van zo'n kraam kunnen we wederom terecht bij Jacob Cats. In diens *Emblemata* komt een afbeelding van een poppenkraam voor, onder het motto van alle tijden 'Schoon voor-doen is half verkocht'.¹⁷ Een eeuw eerder komt 'popverkooper' al voor als beroep in de ledenlijsten van het Antwerpse Sint-Lucasgilde.¹⁸ Het maken en verkopen van poppen, zoals van poppengoed, was duidelijk een zaak van specialisten.

Speelgoed als statussymbool

Poppen en poppengoed zijn seksegebonden; ze komen alleen in combinatie met meisjes voor. Op jongensportretten komen andere attributen voor als stokpaarden, kolfstokken en speelgoed-wapens; ook die zijn allemaal aan vondsten te koppelen. Een goed voorbeeld is het portret van Daniël de Hertoghe van Feringa, op driejarige leeftijd, daterend uit 1644.¹⁹ De jongen, nog in rokken gekleed, is afgebeeld met een lange boog en een pijl. Bogen als deze komen bijvoorbeeld in de binnenstad van Amsterdam regelmatig bij opgravingen naar boven.²⁰

Zoals een klein deel van het speelgoed seksegebonden is, is een (groot) deel van het speelgoed expliciet leeftijdsgebonden. Het duidelijkst is dat bij rammelaars, die alleen in combinatie met zeer kleine kinderen worden aangetroffen. In portretten is de rammelaar dan ook altijd het attribuut van een zuigeling. Zeer illustratief voor de sekse- en leeftijdsgebondenheid van speelgoed is het familieportret van Maurits van Hessen met zijn tweede vrouw Juliana van Nassau en zijn 14 kinderen, geschilderd in 1618 en 1628 (in twee 'etappes'), nu in Darmstadt (Afb. 4).²¹ Op dit portret komen allerlei attributen voor, die vooral over de kleine kinderen zijn verdeeld. Bij de zes oudsten, tussen de beide echtelieden in, zijn enkel accessoires als handschoenen, waaier, spiegel en zakdoek te zien. De acht jongsten (de rij op de voorgrond en de allerkleinste, op schoot bij de moeder) zijn onderverdeeld naar leeftijd en sekse door attributen, grotendeels speelgoed. De allerkleinste van de kinderen zit op de arm van Juliana, terwijl ook de in leeftijd daarop volgende drie kinderen zittend in kinderstoelen zijn afgebeeld. Dit attribuut is een signaal van hun jonge leeftijd, want het zittend weergegeven is een vaker gemaakte, zeer praktische keuze bij het portretteren van kinderen die nog niet konden staan. Die jonge leeftijd wordt nog eens onderstreept door de rammelaars, die de drie jongste zittende kinderen in de hand houden. De vierde zittende is een jongen, afgebeeld met een trommel. Verder zien we op de voorste rij een stokpaard met zweep, een

16 A. Willemsen, 'Speelgoed in beeld. De speelcultuur in de Nederlanden rond 1600' in J.B. Bedaux & R. Ekkart (red.), *Kinderen op hun mooit. Het kindportret in de Nederlanden 1500-1700*, cat.tent. Frans Halsmuseum Haarlem/ Koninklijke Musea voor Schone Kunsten Antwerpen (Gent/Amsterdam 2000) 61-72.

17 Willemsen, *Kinder delijft* 198, zie ook: H. Luijten & M. Blankman (ed.), *Minne- en zinbeelden, Een bloemlezing uit de Nederlandse emblematiek* (Amsterdam 1996) 17-20.

18 Ph. Rombouts & Th. Van Lerijs (ed.), *De liggeren en andere historische archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, onder zinspreuk: "vut ionsten versaemt"* (Amsterdam 1961; herdruk van de uitgave Antwerpen/Den Haag 1864-1876) 94-95.

19 Groningen, Groninger Museum, inv. nr. 1063.

20 Willemsen, *Kinder delijft* 66, zie ook J. Baart e.a., *Opgravingen in Amsterdam, 20 jaar stadskernonderzoek* (Amsterdam/Haarlem 1977) 462-463.

21 Darmstadt, Hessisches Landesmuseum, toegeschreven aan Erich August, zie Willemsen 'Speelgoed in beeld' 67.

Afb. 4. Erich August (toegeschreven), Landgraaf Maurits van Hessen en zijn tweede vrouw Juliana van Nassau met zijn 14 kinderen, 1618/1628. Collectie en foto: Hessisches Landesmuseum Darmstadt.

kruisboogje met pijlen, een pop (van hout, rood geverfd en met een poppenkindje op de arm) en tenslotte een wit-met-bruin hondje met halsband. Twee meisjes houden een bloem in de hand en een van de kinderen met een rammelaar houdt daarnaast een stukje fruit vast. De verschillen tussen de acht jongere en de zes oudere kinderen zijn zowel in de attributen als in de kleding zeer duidelijk gemaakt; de jongsten zijn allen in rokken en met speelgoed neergezet, terwijl de zes oudste duidelijk geen kinderen meer zijn. In dit portret lijkt het toekennen van attributen bijna een ‘spel van de kunstenaar’ te zijn geweest: hij heeft alle acht rokkenkinderen wat in handen willen geven, en daarvoor het traditionele scala kinderattributen over ze verdeeld. Daarbij is niet alleen verschil gemaakt tussen jongens en meisjes, maar het speelgoed is ook over de leeftijden verdeeld, volgens bestaande (beeld-) tradities. Alle kinderen met speelgoed dragen nog de wat ‘uniseks’ kinderklleding, maar in het speelgoed dat als attribuut is gekozen zijn de sekseverschillen reeds duidelijk aangegeven.

Portretten, ofwel van een kind alleen, ofwel van een familiegroep, komen vanaf de tweede helft van de 16de eeuw steeds vaker voor, en het aantal bewaard gebleven portretten met speelgoed neemt dan ook toe. Speelgoed krijgt daar een extra functie: behalve dat het benadrukt dat een kind is afgebeeld en het beeld verlevendigt, functioneert de afgebeelde pop, rammelaar of ander stuk speelgoed hier dikwijls tegelijkertijd als een statussymbool.

Dit is duidelijk het geval in het familieportret dat Cornelis de Zeeuw in 1563 maakte van Pierre de Moucheron, zijn echtgenote Isabeau de Gerbier, hun achttien kinderen, schoonzoon Allard de la Dale en eerste kleinkind (Afb. 5).²² In dit gezelschap zijn twee kinderen van speelgoed voorzien: een jongetje op de voorgrond in een gestreept wambuis, dat een nootmolentje vasthoudt, en een op de arm gehouden zuigeling, aan wie een zilveren rinkelbel (rammelaar) wordt voorgehouden (zie Afb. 6). Het jongetje is het jongste kind van Pierre de

²² Amsterdam, Rijksmuseum, inv. nr. A 1537.

Afb. 5. Cornelis de Zeeuw, Pierre de Moucheron, zijn vrouw, hun 18 kinderen, hun schoonzoon Al-lard de la Dale en hun eerste kleinkind, 1563. Rijksmuseum Amsterdam, inv. nr. 1537, foto: A. Wil-lemssen.

Afb. 6. Zuigeling met rammelaar. Foto: A. Willemsen.

Moucheron en zijn vrouw: het speelgoedmolentje is daarom een geschikt attribuut. De nadruk ligt in het schilderij echter op de in het wit geklede zuigeling, waarop het licht valt; de blinkende rinkelbel vestigt de aandacht van de kijker op dit kind, het eerste kleinkind van de familie, daarom zeer belangrijk en de aanleiding tot het groepsportret. De dure en chique rammelaar benadrukt de status van dit kind, en daarmee van de familie. De edelmetalen rammelaar was het ‘speelgoed-als-statussymbool’ bij uitstek, waarmee tegelijk de zeer jonge leeftijd van de persoon en de rijkdom van de familie werd aangeduid.

De rammelaar van het kind is zeer nauwkeurig geportretteerd naar reële exemplaren, die uit de 16de en 17de eeuw in redelijke aantallen in collecties en musea zijn overgebleven. Deze gouden en zilveren voorwerpen, voorzien van belletjes en een wolfstand of een bijstuk van bergkristal, bloedkoraal of barnsteen, vertegenwoordigen ook nu nog zowel een intrinsieke als een hoge geldelijke waarde; vanwege dat laatste bevindt de grootste Nederlandse collectie rammelaars zich niet in een museum, maar in een bankkluis.²³ De rammelaars zijn door de geschiedenis heen statussymbolen gebleven.

Ook teksten wijzen daarop: al uit eerder eeuwen kennen we uit geschreven bronnen zeer prestigieuze rammelaars, zoals het exemplaar dat vermeld wordt in de uit 1416 daterende boedelinventaris van de Franse hertog van Berry, en dat voorzien was van borduurwerk, parels en het wapen van Frankrijk in zilver en emaille (‘de brodeure, semé de menues perles, et est la tenue d’argent esmaillé aux armes de France’).²⁴ Gelukkig staat erbij dat de rammelaar bedoeld was ‘pour esbattre [bezighouden] petiz enfans’ zodat aan de functie van deze peperdure objecten als speelgoed niet getwijfeld hoeft te worden. Ook het bijstuk is alleen van nut als het kind de rinkelbel zelf kan gebruiken; bij de bewaard gebleven exemplaren vertoont dat bijstuk ook meestal gebruikssporen. Bovendien had de rammelaar ook een ‘beschermende’ functie: belletjes en wolfstand, maar ook materialen als bloedkoraal en bergkristal stonden bekend om hun apotropäische (kwaadafwerende) kracht. Zo was de rammelaar, als combinatie van amulet en bijtring, alleen zinvol als het kind het voorwerp zelf vasthield. Veel exemplaren (reëel en afgebeeld) zijn dan ook voorzien van een oogje, waaraan een ketting was bevestigd, om de rammelaar stevig aan de kleding van het kind vast te maken.

Er was natuurlijk veel meer speelgoed in Holland in de 16de en 17de eeuw. In deze bijdrage heb ik vooral poppengoed, poppen en rammelaars eruit gehaald, maar eenzelfde verhaal kan ook worden verteld over – om maar wat te noemen – stokpaarden, tollen, windmolentjes, hoepels of vliegers. Steeds weer kan, gebaseerd op zowel teksten als vondsten en afbeeldingen, een beeld verkregen worden van de historische voorwerpen, en de waarde die daaraan door mensen werd toegekend. Zo functioneert de materiële speelcultuur als een rijke informatiebron over kinderen in het verleden – en over hun ouders.

Er is een beroemd schilderij van Jan Steen, dat hier kan dienen als zowel afsluiter als opmaat. Het bevindt zich in de National Gallery in Washington, maar was ook te zien op de grote tentoonstelling ‘Jan Steen, schilder en verteller’ in het Rijksmuseum in de winter van 1996-1997.²⁵ Op de voorgrond van dit ‘Vrolijk gezelschap op een terras voor een herberg’ uit

²³ Amsterdam, Stichting H. Keijser, zie *Rinkelbel en rammelaar*, cat. tent. Gemeentemuseum Amsterdam 1958 en *De Mooij & Kruijssen, Kinderen van alle tijden 100-106*.

²⁴ V. Gay, *Glossaire Archéologique du Moyen Age et de la Renaissance* (2 dln., Paris 1887-1928) II, 28.

²⁵ Washington, National Gallery of Art, inv. nr. 1942.9.81, zie: G.M.C. Jansen (red.), *Jan Steen, Schilder en verteller*, cat. tent. Rijksmuseum Amsterdam/National Gallery of Art (Washington 1996/1997) 163-165.

Afb. 7 Meisje met schuifspeelgoedje, detail van Jan Steen, *Vrolijk gezelschap op het terras voor een herberg*, 1663. National Gallery of Art, Washington DC, inv. nr. 1942.9.81. Foto: A. Willemsen.

Afb. 8 Fragmenten van schuifspeelgoed, opgegraven in Amsterdam, 17de eeuw. Dienst Archeologie Amsterdam, Gemeente Amsterdam. Foto: A. Willemsen.

1663 is een meisje te zien in een oranje jurkje, met een valhoedje op het hoofd, dat een bont beschilderd houten schuifspeelgoedje vasthoudt (Afb. 7). Het speeltje bestaat uit twee balken met daarop mannetjes met hamers; door het heen en weer te schuiven, hameren de mannen. Over dit schilderij van Steen is ongetwijfeld heel veel te vertellen. Voor mij was het een bron om in Amsterdam opgegraven houten schuifspeelgoedjes uit de 17de eeuw (Afb. 8) weer (denkbeeldig) te voorzien van hun oorspronkelijke verf – en van hun oorspronkelijke bezitter.

Op een tiental andere werken van Steen en op veel andere Hollandse schilderijen uit de Gouden Eeuw, met name portretten en genre-taferelen, is speelgoed te zien. Ook bevindt zich bij de diverse archeologische diensten van de Hollandse steden recent opgegraven speelgoed uit de 16de en 17de eeuw in aanzienlijke hoeveelheden. Bovendien zijn – als er goed wordt gezocht – in de stadsarchieven teksten te vinden over het gebruik van dit materiaal, zoals de vermelding van poppengoed in een aantal boedelbeschrijvingen en inventarislijsten. De boedelinventaris uit 1674 van pand Rapenburg 45 in Leiden beschrijft bijvoorbeeld onder het huisraad van de overleden Adriana Bloys van Treslong ‘7 stuks poppegoedt groot en kleyn’, ‘1 heel kleyn geel koper keteltje’ en ‘1 swart vuurenhouste kasse met allerley poppetoestel, representerende de huyshoudege’.²⁶ Het zou interessant zijn het speelgoed, dat inmiddels geïdentificeerd is tussen de voorwerpen waarmee men zich in de 16de en 17de eeuw omringde, aan een nader interdisciplinair onderzoek te onderwerpen. Zeker wat betreft de Hollandse steden, waar het bronnenmateriaal op alle terreinen (archivalia, schilderkunst, emblemata-boeken, stadskern-opgravingen) opvallend rijk is.²⁷

²⁶ T. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock & A.J. van Dissel, *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht VI* (Leiden 1995) 865-869.

²⁷ De auteur werkt onder andere aan artikelen over speelgoed in Amsterdam en Leiden in de 17de eeuw; hulp van bijvoorbeeld historici of archivariissen daarbij is beslist van harte welkom.

